

Алла Залужна

ОСОБЛИВІСТЬ ДУАЛІЗМУ ФІЛОСОФСЬКОГО ВЧЕННЯ Р. ДЕКАРТА

У статті аналізується дуалістичний характер філософських пошуків основоположника європейського раціоналізму Рене Декарта. Досліджується особливість онтологічного, гносеологічного та антропологічного дуалізму декартівської філософії та неоднозначність і суперечливість її сприйняття у філософській традиції.

Ключові слова: раціоналізм, дуалізм, онтологія, антропология, мораль.

В статье анализируется дуалистический характер философских поисков основателя европейского рационализма Рене Декарта. Исследуется особенность онтологического, гносеологического и антропологического дуализма декартовской философии и неоднозначность и противоречивость ее восприятия у философской традиции.

Ключевые слова: рационализм, дуализм, онтология, антропология, мораль.

This article is dedicated the philosophical of the a founder of European rationalism of Dekart. Author investigates the features ontological, gnosiological, anthropological dualism of the franker philosopher, which foresees ambiguous and contradictory enough perception in philosophical tradition.

Key words: rationalism, dualism, ontology, anthropology, moral.

Період, який розпочинається з XVII ст., отримав назву "Доби модерну", передбачаючи утвердження культу розуму, активності, енергійності та практицизму. Це період формування нової філософської парадигми та нових світоглядних орієнтирів, які пов'язані зі значними соціокультурними й економічними змінами у суспільному бутті. Модерн – це сучасність, але, як зауважує О. Соболев, "...сучасність Декарта – Канта – Гегеля – Маркса, яка відходить в історію, залишивши після себе велику спадщину – певну культуру, мистецтво, філософію, науку, техніку..." [8,

77]. Хоча, деякі дослідники ототожнюють модерн з добою Просвітництва, а деякі вживають це поняття з метою відтінення особливості філософії і культури постмодерну, однак всі вони переконані в одному – наука доби модерну виникає в Європі у Новий час і пов'язана з іменем Рене Декарта. Адже, саме філософія Декарта закладає засади науки нового типу, зумовлюючи виникнення нових галузей пізнання, стає творцем нового світогляду, де лише раціоналізм проголошується визначальним чинником суспільного розвитку та основою морального і соціального оновлення.

Картезіанство створило ґрунт для розвитку найрізноманітніших напрямів, оскільки окреслило коло тих проблем, які не залишали байдужими, а тому підтримувалися і доповнювалися послідовниками, або заперечувалися та критикувалися опонентами. Адже саме Декарту вдалося стати основоположником нового європейського мислення. Його вчення – це не лише логічно обґрунтована, оригінальна і завершена філософська система, а науковий погляд, який повністю змінив існуючу картину світу, а тому і визначив напрямок розвитку всієї європейської філософії. На думку Л.М. Лопатіна: "... лише дуже небагатьом серед філософів дійсно вдалося корінним чином змінити увесь погляд на існуюче, на увесь склад світу, на його найголовніші закони і властивості, на початкове співвідношення, що визначає буття всіх речей" [6, 5].

У запропонованому дослідженні, ґрунтуючись на працях Р. Декарта та наукових розвідках його спадщини, а саме: К. Фішера, Р. Скратона, Г. Геффдінга, Л. Лопатіна, В. Ерна, В. Асмуса, Б. Биховського та В. Гусева поставимо завдання розкрити специфіку та суперечливість дуалістичної філософії французького мислителя.

На нашу думку, дуалізм філософського вчення Декарта можна простежити в таких аспектах:

– в онтології:

дуалізм матеріальної і духовної субстанції;

дуалізм Бога і світу;

дуалізм людини і тварини.

– у гносеології:

дуалізм інтелектуальної інтуїції та дедукції;

дуалізм розуму та волі.

– в антропології та етиці:

дуалізм душі та тіла;
дуалізм свободи та необхідності;
дуалізм розуму та волі.

Увесь комплекс дуалістичного виміру вчення Р. Декарта узагальнюється дуалізмом метафізики та науки, через призму якого мислитель намагається створити свою філософську систему, ґрунтуючись на головних наукових досягненнях свого часу та власного логіко-математичного методу, однак зберігаючи при цьому багато метафізичних положень і відштовхуючись від них.

Значні досягнення у сфері природничої науки (засади математичного і експериментального природознавства закладають Галілей та Кеплер) мали величезний вплив на Р. Декарта. Мислитель, ще з юнацьких років в період навчання у школі королівського замку Ля Флеш проявляє геніальні математичні здібності й ставить метою свого життя пошук істини, створення чітких і зрозумілих понять, послідовного і обґрунтованого розкриття думок. “Декарт, – пише Гарольд Геффінг, – дає механічному розумінню природи свідому і систематизовану форму. Напевно, що він приходить до цих поглядів завдяки природознавчим заняттям 1620-1629 рр. незалежно від Галілея, але ймовірно під впливом Кеплера [3, 48]. До попередників французького мислителя варто віднести Августина Блаженного з його вченням про самосвідомість, Ансельма Кентерберійського та Фому Аквінського з їх онтологічним доведенням Бога, Миколу Кузанського та Джордано Бруно з ідеями про безкінечність всесвіту та множинність світів. А тому, такий стан науки, певні економічні, психологічні та соціокультурні чинники зумовили створення логічно-обґрунтованої і систематизованої наукової філософської системи, яка дістала назву картезіанство.

Дуалістичний підхід в онтологічному вченні Р. Декарта передбачає наявність двох субстанцій:

- матеріальної (природа, фізичні тіла);
- духовної (людська душа, розум, воля).

Природа в Декарта є сферою, де панує матеріальна субстанція. Вона однорідна, безмежна, не одухотворена й виключає будь-яку ієрархічність. Реальними властивостями речей проголошуються їх кількісні визначення, що дає можливість їх чіткого логіко-математичного пояснення. Атрибутом матеріальної субстанції стає протяжність, а рух є основою структуралізації матерії на частини, а тому і становить основу існування фізич-

них об'єктів. Рух Декартом зводиться лише до механічного переміщення. У природі діють принципи детермінізму як процеси механічних зіткнень матеріальних тіл. Але початково матерія нерухома. Бог, створивши матерію, надає їй певної кількості руху, визначає її закони, після чого природа живе за ними. Такий підхід був підхоплений і підтриманий природознавцями, й В. Гусев зауважує: “Утвердження кількісного підходу в пізнанні природних явищ, формування фундаментальних законів фізичного світу, в тому числі й принципу інерції, зробили її популярною серед природознавців. І не випадково вона тривалий час конкурувала з фізикою Ньютона” [5, 61]. Але поряд з тим, вчення про матеріальну субстанцію (фізика та космологія) Р. Декарта значною мірою заперечувало гуманістичне уявлення про світ. Адже природні процеси розглядались як такі, що позбавлені внутрішнього смислу і мети, розгортаючись як дія сліпих механічних сил, а ствердження думки про матеріальну однорідність суперечили традиційним уявленням про ієрархічну будову світу. Тому нове світобачення мислителя було багато в чому парадоксальним як для його сучасників, так і для подальшої філософської думки ірраціоналістичного спрямування.

Сутністю духовної субстанції, на думку Декарта, є лише мислення, адже втративши його, людина втрачає власне існування. Тому кожна людина є душею, сутність якої полягає в мисленні. Мислення як чистий інтелект проявляє себе в актах свідомості, а також в уяві та відчуттях й “...слово “мислити” – *cogitare* – Декарт вживав у широкому розумінні, яке охоплювало всі свідомі прояви...” [7, 38]. Все пізнання впливає із самосвідомості і збігається з нею. Тому навіть чуттєвість з одного боку – тілесна функція, але в людини вона усвідомлюється.

У філософському вченні Декарта простежується думка щодо ототожнення понять дух-душа-свідомість-мислення. Відбувається трансформація духу в свідомість як мисленню діяльність, й свідомість охоплює всі форми духовного життя. А тому дух перестає бути критерієм унікальності людини, а є лише здатністю правильно мислити і відрізнити істину від заблудження. Однак духовність не можливо звести до свідомості, оскільки низка таких ірраціональних феноменів, як чуттєвість, почуттєвість, воля, несвідоме відіграють важливу роль в духовному бутті людини й тісно пов'язані з такими поняттями, як дух, душа, серце. Зокрема, П. Юркевич заперечує притаманний для Декарта син-

кретизм духу та свідомості й вважає: “... дух є дещо більше ніж свідомість, ніж пізнавальна діяльність, він є реальна субстанція, яка у своїх актах та діях включає набагато більше, ніж може увійти в свідомість” [10, 14].

Проблема сутності світу у вченого розкривається через призму матеріальної і духовної субстанції. Але в онтологічному вченні Декарта виникає певна суперечливість, яка утверджує ще один дуалізм, а саме Бога та світу. Субстанція, на думку мислителя, це те, що існує і не потребує для свого існування нічого, крім себе самої. Але такою властивістю володіє лише Бог, як субстанція вічна, несотворенна і незнищима. Саме Бог створює світ, який складається з субстанцій. Вони самодостатні стосовно одна до одної, субстанційні щодо речей та людини, але щодо Бога вони – сотворені. Ці субстанції не лише залежні від Бога, але й існують лише через нього і є його наслідком як першої причини. Але Бог у вченні Декарта має суттєві відмінності від розуміння Його у середньовічній філософії. Бог Декарта випливає з факту самосвідомості, самодостатності людини і є основою її пізнання. Простежується перехід від мислячого “Я” до Бога як вродженої ідеї, а потім до об’єктивного світу. Ідея Бога ставиться в залежність від розуму й вважається невіддільним елементом мислення людини. Тобто Декарт утверджує думку “привілею першої особи”, яка “...таким чином забезпечує парадигму певного факту, й від цього певного факту... можна поступово просуватися до систематизованого бачення світу” [7, 44]. Блез Паскаль у своїх працях вказує на обмеженість математичного розуму в декартівській філософії. Адже розум, намагаючись вирішити всі проблеми природи, не в змозі вирішити проблеми людини. На ці запити відповідає релігійна віра, яка досягається не розумом, а серцем людини. У Декарта ж не віра дає ідею Бога, а сам розум виводить її з самого мислення. А звідси формування космологічного і онтологічного доведення існування Бога:

– якщо я сумніваюсь, то я є недосконалою істотою. Але оскільки маю ідею найдосконалішої істоти, то і її причина має бути досконалою. Отже, вона не може бути породжена мною, її має породити Бог;

– якщо в мене є ідея найбільш досконалої істоти, то вона повинна бути наділена всіма досконалими якостями, а тому має бути реальною. Ця ідея містить у собі існування, сутність Бога полягає в його існуванні.

Згідно з цими доведеннями, Бог є реальним буттям і всі ідеї вкладені Богом в душу людини мають бути істинними. Бог – гарант світу і гарант того, що цей світ можна осягнути розумом. І якщо здібності використовувати згідно з Богом даною природою, вважає мислитель, то це приведе не до помилок, а до відкриттів.

У світі серед живих істот лише людина є одушевленою, поєднуючи в собі дві субстанції. Всі інші тіла бездушні, просто механічно-організовані рухомі маси, машини, до яких філософ відносить тварин. Тому дослідник філософських поглядів Декарта Куно Фішер виокремлює такий специфічний дуалізм, як дуалізм людини та тварини. Оскільки властивістю душі-духу є самосвідомість, то там, де відсутній дух, відсутня і душа. І, якщо у тварин не існує самосвідомості, то відповідно не може бути і душі. Тварини володіють відчуттями та інстинктами, але вони проявляються лише як тілесні рухи, що підпорядковуються механічним законам. Тому тварини відчують, але вони бездушні. У зв'язку з цим твердженням, відчуття щодо людини також повинні бути механічними явищами, які нічого спільного не мають з психічною діяльністю. Куно Фішер вважає, що вчення Декарта щодо дуалізму людини і тварини містить низку антиномій і невирішених дилем, особливо в питаннях людських відчуттів та відчуттів, які притаманні для тварин, а тому слідує “1.Теза: відчуття (як явища людської природи) не лише тілесні. 2. Антитеза: відчуття (як явище тваринної природи) виключно тілесні і механічні” [9, 372]. Й мислитель приходять до думки, що лише пристрасті є результатом духовно-тілесної взаємодії, що стає наслідком дуалістичної природи людини. Однак виникають знову певні суперечності у філософських поглядах Декарта. Адже відчуття як тілесна дія певним чином в людині пов'язуються з актами усвідомлення. Так, у “Метафізичних роздумах” філософ порушує проблему бачення. І коли я бачу, то це не лише тілесна функція, а й акт нашої свідомості, сприйняття певної інформації в контексті всієї ситуації, надаючи цій інформації певного сенсу. Розум, свідомість домислює інформацію, щось вносить від себе, створюючи образ, в контексті якого інформація набуває смислу, адже” ...розуміти, уявляти, відчувати тощо, – всі вони співвідносяться в тому, що не можуть існувати без мислення, сприйняття свідомості чи то пізнання; субстанцію, якій вони властиві, ми називаємо мислячою річчю або ро-

зумом” [2, 127]. Тому відчуття в людині – це елемент свідомості і різновид мислення. Саме свідомість містить у собі певну роздвоєність, віднесеність до предмета і до самого себе. Я мислю, отже я є, коли я щось бачу, або відчуваю на дотик, тим самим засвідчую як об’єкт чогось, так і буття самого себе.

Для Декарта гносеологічна проблематика стає головною світоглядною установкою, а тому раціональне пізнання є найвищим виявом духовності та сенсом людського буття загалом. Лише розум, на думку мислителя, має бути джерелом достовірного знання, адже лише інтелект здатний пізнавати істину, хоча і повинен звертатися за допомогою до уяви, відчуттів і пам’яті. Однак у самій гносеології пошук істинного, достовірного знання передбачає дуалізм:

- інтелектуальної інтуїції;
- дедукції.

Адже важливою ознакою раціоналізму Декарта є переконання в наявності у розумі вічних і необхідних істин, від яких відштовхуються при логічних операціях та доведеннях. Це є первоначала пізнання, певні метафізичні сутності, які стають підґрунтям раціоналістичної методології. Інтелектуальна інтуїція виступає містичним розумовим феноменом, передбачаючи знання безпосереднє, достовірне і безсумнівне. Це вроджені ідеї: “ідея Бога”, “ідея зовнішнього”, “ідея матеріального”, “ідея логічних законів”, аксіоми та ін., які вкладені Богом у душу людини. Лише відштовхуючись від них, через дотримання суворої відповідності встановлених правил дедуктивного методу, формуються достовірні положення. А тому через логічний розвиток “вроджених ідей” виникає можливість пізнання світу. Адже якщо світ побудований Богом логічно, то його можна пізнати, зрозумівши принципи Божественного мислення. А оскільки ці вихідні принципи наявні у людській свідомості у вигляді “вроджених ідей”, то через їхній логічний розвиток виникає можливість створення достовірного знання про світ, адже, на думку Рене Декарта, “...завжди, дотримуючись певного порядку у висновках, можна переконатися, що не існує нічого настільки далекого, чого не можливо було б досягнути, ні настільки сокровенного, чого не можливо було б відкрити” [1, 499].

Все, що відбувається у людській душі, всі вияви свідомості у філософії Декарта розглядаються як модифікації мислення з його головними модусами такими як розум та воля. Дуалізм

розуму та волі простежується як у гносеології, так і в етиці. Декарт стверджує, що всі види діяльності мислення можуть бути зараховані до двох головних: один у сприйнятті розумом, другий у визначенні волею. Розум виступає такою формою мислення, в якій мислення “Я” проявляється суб’єктом споглядання і сприйняття. Тобто відчувати, уявляти є інтелектуальною здатністю людини. Бажання та нехіть, ствердження та заперечення є різними формами воління. Тому воля – це таке “Я”, коли мислення виступає як предмет діяльності. Розум, на думку Декарта, через ланцюг логічних висновків повинен забезпечити достовірне знання та надійні безсумнівні результати. Однак у процесі пізнання можливі помилки, причиною яких стає воля. Воля набагато ширша і багатоаспектніша ніж розум, а тому і може виходити за межі достовірних істин, які сприймаються інтуїтивно та доводяться логічно. Тому істинне пізнання завжди потребує узгодженості між волею та розумом.

В антропології Декарта дуалізм душі і тіла має дещо своєрідну, відмінну від попередньої історико-філософської думки позицію. Адже життя людини, згідно з Декартом, не передбачає зв’язок душі і тіла, а є лише умовою, за якою душа поєднується з тілом. Життя і смерть – результати фізичних причин руйнації певних органів, що зумовлює смерть людини та відходження душі, яка не може існувати в мертвому тілі.

Людське тіло, на думку мислителя, складна машина, в якій кожний орган виконує певну функцію. Такий автоматизм функціонування людського життя наближається до світу природи, де всі дії тіла отримують пояснення на основі законів фізики та механіки. Але людина душевно-тілесна істота, а тому душа зумовлює можливість виходу її за межі механічно-детермінованого автоматизму дій й підпорядковувати своє тіло власній волі. У зв’язку з цим, людська поведінка набуває якісно-нових ознак і не може бути пояснена лише на основі фізичних та механічних принципів. Тіло потребує душу як керівника для себе. Душа впливає на дію всіх тілесних органів, діючи на нервові процеси (життєві духи), які забезпечують зв’язок між душею і тілом, й “...у їхньому русі існує два центри: серце та мозок; в серці вони народжуються, в мозок вони піднімаються та діють звідси на всі органи” [9, 289]. Місцем зв’язку душі і тіла проголошується шишкоподібна залоза головного мозку. Вона є органом душі людини і здійснює зв’язок з усім організмом, а тому справ-

жня діяльність життєвих духів, на думку філософа, впливає з мозку. Саме в шишкоподібній залозі Декарт намагається локалізувати всю психічну діяльність, оскільки саме нею сприймаються і створюються тілесні відчуття. Пристрасті людини є результатом руху душі: духовні і тілесні. Це стани, в результаті яких під впливом тіла страждає душа: радість і гнів, любов і ненависть. Тому якщо і субстанції в Декарта проголошуються незалежними, то в людському існуванні потребують взаємодії та взаємозв'язку для пояснення багатьох людських станів.

З проблем онтологічного і антропологічного дуалізму вчення Декарта впливає дуалізм свободи і необхідності. Адже людина як тілесна істота включена до системи природної детермінації, а тому всі її фізіологічні процеси та тілесні стани зумовлені законами матеріальної природи. Однак людина одночасно є і духовною істотою, а тому свобода, як фундаментальна характеристика людського духу, наближає людину до Бога. Свобода у вченні Декарта протиставляється матеріально-детерміністичним засадам природи і передбачає здатність людини вибирати на підставі власних рішень, ґрунтуючись лише на розумі. Такий дуалізм зумовлює до деяких труднощів і викликає певні запитання. Так, В. Гусєв зауважує: “Якщо людина як тілесна істота здатна діяти у відповідності з довільними рішеннями своєї душі, то кожний акт такої свободи мусив би руйнувати природну необхідність, постійно створював би в матеріальному світі парадоксальну ситуацію” [4, 335]. А тому вияв людської свободи постійно спричиняє таку суперечливість між свободою і необхідністю. Й Спіноза в спробах подолання такого дуалізму приходиться до висновку, що свобода не лише не протистоїть необхідності, але й тотожна їй, тому свобода – це пізнана необхідність.

Дуалізм розуму і волі у Декартівській філософії спостерігається як в гносеологічному, так і в морально-етичному аспектах. Філософ через призму природно-наукових методів намагається розкрити природу моралі та особливість морального життя людини загалом. Хоча цілісного етичного вчення він не створив, однак частково морально-етична проблематика розглядається в праці “Пристрасті душі”, в листах до шведської королеви Христини та частково у “Метафізичних роздумах”. Пристрасті, вважає філософ, посилюють сигнали тіла, завдяки чому стають предметом постійної уваги мислячої душі, яка приборкує почуття, а через них і керує тілом. Однак лише розум людини веде

її шляхом істини та належної високоморальної поведінки. Воля як і в гносеологічному вченні, тлумачиться значно ширше ніж розум, вона може ототожнюватись з бажаннями і таким чином не підпорядковуватись йому. Р. Декарт зауважує: “А лише тому, що воля набагато обширніша, ніж інтелект, я не тримаю її в таких самих межах, а поширюю також на речі, яких не розумію; будучи до них байдужа, вона легко помиляється, приймаючи зло за добро або облуду за істину” [2, 50]. Буття людини, виходячи за межі розуму і керуючись лише волею, стає причиною відхилення від вищих позитивних істин та високоморального життя. Воля ж в узгодженні з розумом стає вищим проявом духовності людини, її справжньою свободою, оскільки долає пристрасті і потяги. Тому воля в поєднанні з ясністю мислення проголошується істинною духовною свободою та найвищою цінністю. В етичному вченні також вагоме значення відіграє дуалізм душі і тіла. Адже якщо попередня філософія розділяє душу на вищі, або нижчі сили (розумну, або чуттєву частину), то, на думку Декарта, в боротьбі з пристрастями діють дві сили, одні повідомляють орган душі життєвими духами через тіло, інші – душу через волю. Дія, яка здійснюється з необхідністю, проявляється за механічними законами і визначається як сила пристрастей, а протидія виявляється як вільна дія, як духовна безпристрасна сила. Тому те, що традиційно вважалося боротьбою між нижчою і вищою природою душі, між пожадливістю та розумом, між мислячою і чуттєвою душею у Декарта є конфліктом між тілом та душею, між пристрастю та волею, між природною необхідністю та свободою. У листах до королеви Христини філософ найвищим благом називає свободу в її боротьбі з пристрастями та пануванні над ними. І, якщо головним правилом пізнання визначається вимога мислити ясно і чітко, то головне правило волі вимагає узгодженості з розумом, володарювання над самим собою, оскільки все інше – суєта.

Таким чином, вся філософська система Декарта, з огляду на історичні, соціально-культурні та психологічні чинники, пронизана онтологічним, антропологічним, гносеологічним та морально-етичним дуалізмом. Основу дуалістичного вчення французького мислителя становить узгодженість метафізичних та природничонаукових засад, які неоднозначно сприймалися філософами, викликаючи або захоплення, або критику та нерозуміння. Але поряд з тим це був радикальний поворот у фі-

лософії, а тому вся подальша філософська рефлексія більшою чи меншою мірою відштовхувалася саме від вчення Декарта. Головні концепції філософа перебувають до сьогодні в центрі постмодерністського філософського дискурсу, й новітня філософія постійно апелює до його класичних положень, досить часто розгортаючи навколо них дискусію.

Література:

1. Декарт Р. Рассуждение о методе для хорошего направления разума и отыскания истины в науках // Мир философии. – М.: Политическая литература, 1991.
2. Декарт Р. Метафізичні розмисли. – К., 2000.
3. Геффдинг Г. Учебникъ истории новой философии. – Спб., 1910.
4. Гусев В.І. Вступ до метафізики. – К., 2004.
5. Гусев В.І. Західна філософія Нового часу XVII-XVIII ст. – К., 2000.
6. Лопатин Л. Декарт, как основатель нового философского и научного мировоззрения // Лев Лопатин. Философские характеристики и речи. – Мн., М., 2000.
7. Скратон Р. Коротка історія новітньої філософії. – К., 1998.
8. Соболев О. Філософський постмодерн та сучасність // Суспільство на порозі ХХІ століття. – К., 1999.
9. Фишер К. История Новой философии: Рене Декарт. – М., 2004.
10. Юркевич П. Идея // П.Д. Юркевич. Философские произведения. – М., 1990.